

Nagykanizsa funkcionális morfológiája

CSAPÓ TAMÁS

Bevezető

Korunk egyik legösszetettebb társadalmi-gazdasági, műszaki és társadalmi vonatkozású jelensége az urbanizáció. Elég terjedelmes az urbanizáció népszerűségi, szociológiai, településhálózati és gazdasági aspektusával foglalkozó vizsgálatok mennyisége, azonban a morfológiai vonatkozások nincsenek kellően feltárva. A morfológiai tanulmányok zöme mindenképp az Alföld városi településeiben lejátszódó arculati változásokat vizsgálta (BECSEI J. 1978, 1983; CSAPÓ T. 1987; LETTRICH E. 1968; LITS J.-NÉ 1977; PÁLMAI M. 1955). Jóval kevesebb tanulmány jelent meg a Dunántúllal kapcsolatban, s ezen vizsgálatok többsége is elsősorban a népességnek a településeken belüli elrendeződését mutatja be (ERDŐSI F.—LEHMANN A. 1974; LETTRICH E. 1964; MOLNÁR GY. 1975; WALLNER E. 1961).

Jelen tanulmány egy nyugat-dunántúli város, Nagykanizsa funkcionális morfológiáját kívánja bemutatni, szem előtt tartva a funkciók és az arculat egymásrahatását. Nem törekszik a vizsgálat a város szerkezetének és arculatának a fejlődéstörténeti feldolgozására, hanem csupán a település jelenlegi állapotát kívánja elemezni. Nem terjed ki továbbá a vizsgálat a település külterületére, mivel - Nagykanizsa sajátos fejlődése következtében - a város külterülete, s annak népessége jelentéktelen szerepet játszanak a város társadalmi és gazdasági életében.

A népesség térbeli elrendeződése

1. A népességszám alakulása

A két világháború közötti időszakban a merev társadalmi és gazdasági viszonyok következtében a város népessége alig változott. Nagykanizsa népességszámának gyors növekedése 1960-tól, az erőteljes szocialista iparosítás, ill. a település szerepkörének gyökeres változása nyomán indult meg. Jellemző, hogy a zárt településen belüli népesség koncentráció már a felszabadulás előtt igen jelentős volt, hiszen egyrészt Nagykanizsa gazdasági életében az agrárszektornak a századforduló óta jelentéktelen a szerepe, másrészt a város külterületi népessége a nyugat-dunántúli településszerkezetnek és Nagykanizsa szerepkörének megfelelően elenyésző volt (*1. táblázat*).

A belterületen belül a népesség koncentrációja az 1960-as évektől kezdve még

1. táblázat. Nagykanizsa népességének alakulása (1910-1985)

Év	Belterület		Külterület		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
1910	26175	98,7	359	1,3	26524	100,0
1920	29533	98,4	504	1,6	30037	100,0
1930	30389	98,5	480	1,5	30869	100,0
1941	31158	98,6	446	1,4	31604	100,0
1949	29204	98,0	620	2,0	29824	100,0
1960	34297	97,2	992	2,8	35289	100,0
1970	39252	99,2	307	0,8	39559	100,0
1980	49765	99,5	252	0,5	50017	100,0
1985	54965	99,6	200*	0,4	55175	100,0

*becsült adat

tovább nőtt, párhuzamosan a város népességének a gyarapodásával. Megállapítható, hogy a növekedés egyik forrása, a külterületről a belterületre történő áramlás Nagykanizsán nem volt számottevő, ellentétben az alföldi mezővárosokkal, ahol a települések belterületi népességének növekedése döntően a külterületekről történő beköltözésekből fakadt. Nagykanizsán a belterületi lakosság számának a növekedése inkább a természetes szaporodásból, de leginkább a pozitív vándorlási különbözetből eredt.

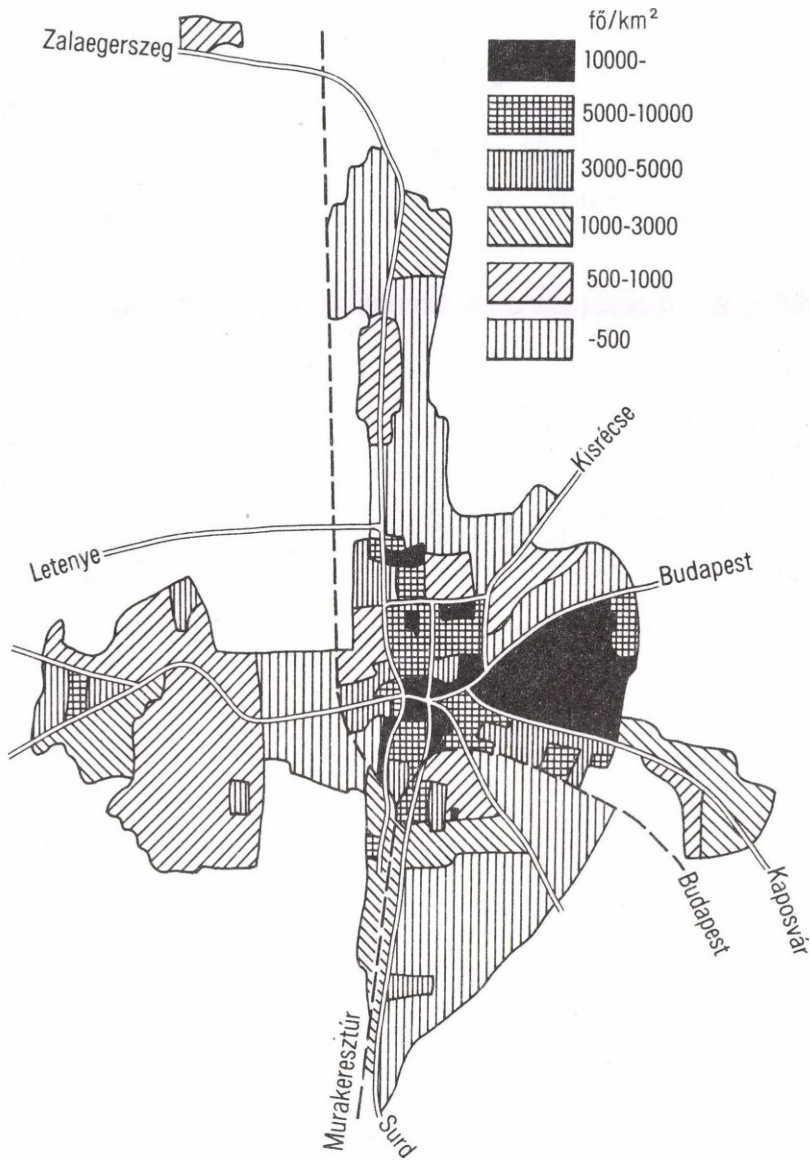
A belterület nagyarányú népességnövekedése magával hozta újabb területek beépítését és új házhelyek osztását, aminek következményeként a belső lakóöv jelentősen kiterjedt és kialakult egy külső lakóöv is. Ugyanakkor a városközpont nagyszámú új közintézménye több épületet elvont a belső lakóövtől, így annak népessége 1970 óta stagnál, ill. újabban lassan csökken. A tervszerű városrendezés során végbemenő műszaki, technológiai és technikai fejlődés megindította a nagyarányú, többszintes lakásépítkezést.

2. Népeség a városon belül

A fenti folyamatok lényegesen megváltoztatták a népesség eddigi térbeli megoszlását, de legszembevetőbb változás a népsűrűség alakulásában volt (1. ábra). Különösen megnövekedett a népsűrűség az új lakótelepeken, ahol értéke általában 15 ezer fő/km² felett van, de nemritkán eléri, sőt meghaladja a 40 ezer fő/km²-es értéket is. A kilenc kisebb-nagyobb lakótelepen 1980-ban a lakosságnak mintegy 44%-a lakott, de a tömbös beépítés további térhódítása következtében napjainkra ez az arány minden valószínűség szerint eléri az 50%-ot (2. táblázat).

A tömbös, többszintes építkezés a zárt településen belül elindított egy népesség-átrendeződést, amelynek következtében részint a városmagból, részint a belső lakóövből az új lakótelepekre költözik át a lakosság. E folyamat már 1970-től megfigyelhető volt, de a nagyobb arányú átrendeződés csak 1975-től jellemző.

Mindezek ellenére a városközpont népsűrűsége igen magas (10 ezer fő/km²) érték körül mozog. Egyedül a Vöröshadsereg—Királyi P.—Hunyadi—Rozgonyi

1. ábra. Népsűrűség Nagykanizsa belterületén, népszámlálási körzetenként, 1980
 Population density in the inner area of Nagykanizsa by census tracts, 1980

utcák által határolt, középfokú oktatási intézményekkel beépített részen csökken le a népsűrűség 4 ezer fő/km² alá.

A tendencia azonban, mint a legtöbb hasonló nagyságú és szerepkörű városnál az, hogy a városközpont népsűrűsége a hivatalok, intézmények és különböző keres-

2. táblázat. Nagykanizsa lakótelepeinek népessége és népsűrűsége 1980-ban (fő/km²)

Lakótelep	Népességszám, fő	Népsűrűség, fő
Alpári Gy.	846	21150
Berzsenyi D.	1172	32500
Fáy-Erkel F.	587	14175
Hermann O.	418	41800
Keleti városrész	16111	16000
Korvin O.	770	45200
Munkásőr	919	12100
Oswald-Schönherz	303	60600
Stromfeld A.	890	26480
Összesen:	22021	16940

kedelmi létesítmények idetelepítésével lassan csökken. Ez ma már a Lenin út mentén egyértelműen megfigyelhető, ahol a lakóépületek földszintjét, de nemritkán az első, sőt a második emeletét is különböző intézmények, hivatalok, szolgáltató vállalatok központjai foglalják el. Sőt, amit még az 1980-as népszámlálás nem tudott kimutatni, a Széchenyi tér környékén kibontakozóban van a kanizsai városközpont új, lakófunkciótól mentes része, ahol a népsűrűség már minden bizonnyal 1000 fő/km² alatt van.

A belső lakóöbven - a városközpont körül - 5 ezer fő/km² az átlagos népsűrűség, csak a Magyar utca K-i felén, a Dózsa Gy. úttól É-ra és a régi MAORT telep K-i felén csökken 3 ezer fő/km² alá. Ezen utóbbi városrészek képezik ma is a belső lakóöv falusias részét.

A külső lakóöbven általában 1—3 ezer fő/km² között van a népsűrűség. Kivételt képez ez alól Palin É-i, Sánc K-i és Kiskanizsa DNy-i része, ahol a nagyobb telkek és a hézagossabb beépítés következtében a népsűrűség nem éri el az 1000 főt km²-enként.

Az ipari öv népsűrűsége lassan csökken. 1980-ban 500 fő/km²-nél kevesebb volt, ami a felszabadulás óta eltelt időszak nagymérvű ipartelepítését bizonyítja. A felépített üzemek jó része beépítetlen területre került, kis részüket azonban kisebb települések szanálásával tudták telepíteni.

3. A lakosság foglalkozási szerkezete

A város foglalkozási szerkezete a felszabadulás óta gyökeresen megváltozott. Megállapítható, hogy az ipari és az építőipari aktív keresők aránya az összes keresőhöz képest igen magas, ezért Nagykanizsa a foglalkozási szerkezet szempontjából is ipari városnak nevezhető (3. táblázat). Ugyanakkor szembetűnő - különösen a belterületen - az ipari és az építőipari aktív keresők arányának a jelentős csökkenése.

Jelentős, de a város hagyományaihoz, s a hasonló felsőfokú településekhez képest mégis a kívánatosnál alacsonyabb az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak aránya (41,0%). Ez Békéscsabán 43,9, Zalaegerszegen 46,1, Sopronban 47,2, Szombathelyen 52,8 és Szolnokon 57,4% (!). Azaz Nagykanizsa kevésbé nevezhető igazgatási, kereskedelmi, közlekedési vagy szolgáltató központnak, mint az említett városok bármelyike,

3. táblázat. Az aktív keresők foglalkozás és társadalmi csoportok szerinti megoszlása Nagykanizsán 1980-ban

Terület	Aktív keresők száma, fő	Aktív keresők aránya, %			Társadalmi csoportonként, %					
		ipar, építőipar	mezőgazdaság	egyéb	fizikai	szellemi	munkás	paraszti	értelmség	kistermelő
Belterület	23501	53,2	5,8	41,0	64,2	35,8	62,9	1,6	32,7	2,8
Külterület	99	34,3	31,4	34,3	86,2	13,8	60,6	24,2	10,1	5,1
Város összesen:	23600	53,1	5,9	41,0	64,3	35,7	62,8	1,7	32,6	2,9

jóllehet a felszabadulást megelőzően a város közlekedési és kereskedelmi funkciói által vált ismertté. (1941-ben pl. az aktív keresők 63,5%-a az egyéb ágazatokban dolgozott.)

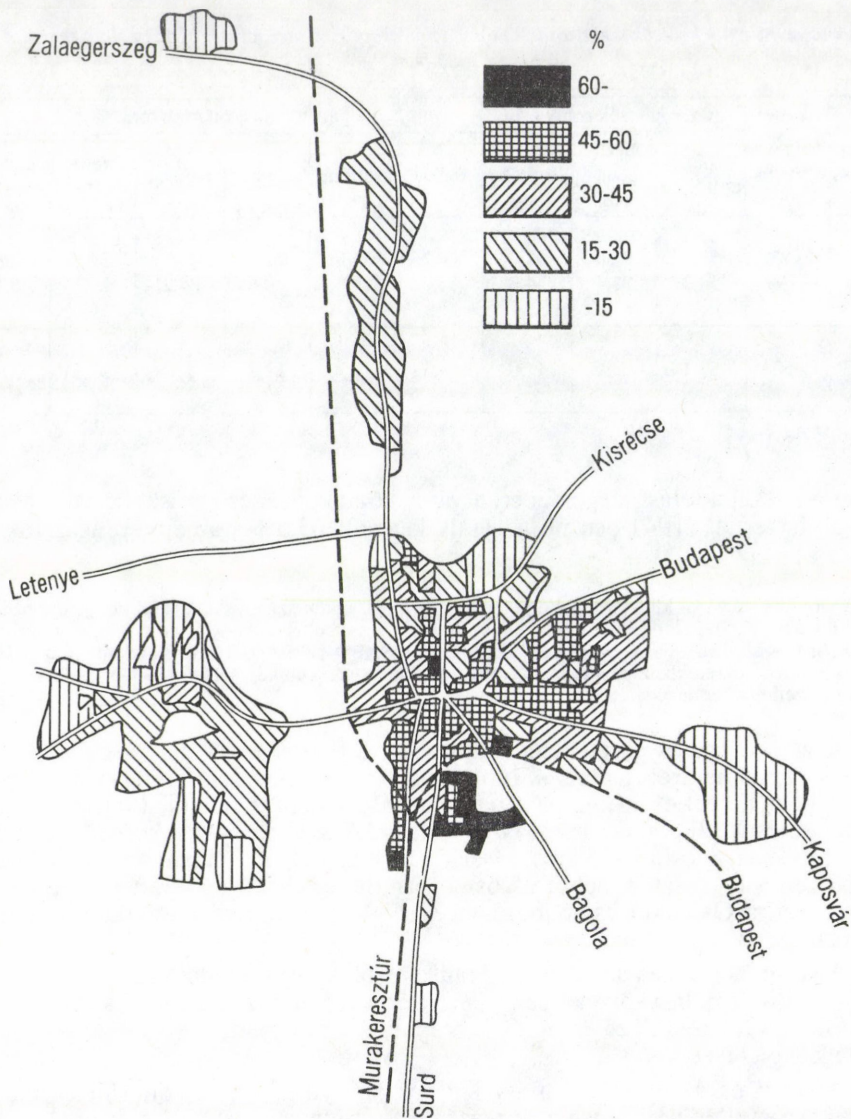
Ahhoz, hogy a város különböző jellegű öveit elhatárolhassuk, részletesen meg kell vizsgálni a belterületen belül a népesség foglalkozás szerinti elrendeződését. A vizsgálatban a már bevált módszer szerint jártunk el (ERDŐSI F.—LEHMANN A. 1974; BECSEI J. 1983; CSAPÓ T. 1987). A különböző adatokat az 1980. évi népszámlálási körzetekbe rajzoltuk be, s így a lehető legpontosabb képet kaptuk a város népességének foglalkozás szerinti elrendeződéséről.

A zárt település szerkezetét alapvetően a fizikai aktív keresők és az ipari népesség száma határozza meg. A funkcionális övek elhatárolásához - kiváltképp a városközpont helyének a kijelöléséhez - azonban nem a fizikai, hanem az aktív szellemi keresők elhelyezkedése visz közelebb. A szellemi aktív keresők aránya a város egészében alacsony (35,8%), a belső városrészekben azonban 45—60% között alakul. Ezen belül is a történelmi városmagban mindenhol 50% felett van, legmagasabb azonban az Oswald J. és a Schönherz Z. út környékén, ahol meghaladja a 60%-ot (2. ábra).

A külső lakóövből az aktív szellemi keresők aránya mindenhol 30% alatt van, sőt egyes népszámlálási körzetekben (Sánc, Korpavár, Kiskanizsa) még a 15%-ot sem éri el. Ezek a városrészek zömmel fésűs beépítésűek és egyértelműen a város legfalusiasabb jellegű részei.

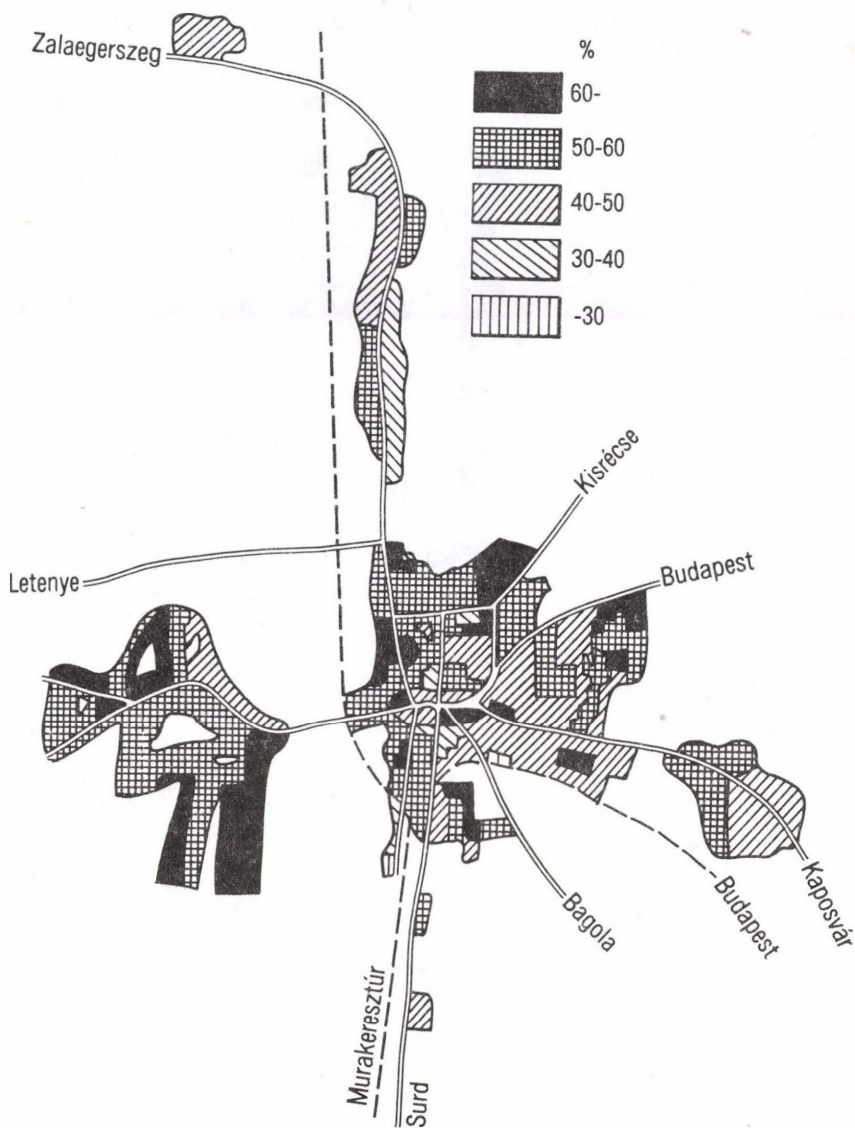
Az ipari és az építőipari aktív keresők aránya az egész belterületen magas (53,2%). A zárt település legnagyobb részén 40% felett van, csak a városközpont egyes számlálókörzeteiben, ill. Palin DK-i részén alacsonyabb. Sajátos, hogy az ipari és az építőipari aktív keresők elhelyezkedésének a vizsgálatok nem határozható el Nagykanizsán az ipari öv, mivel az ipari keresők legmagasabb aránya nem az ipari telephelyek mellett található, hanem a belső lakóövből. 60% feletti arány egyaránt előfordul a belső lakóövből, de a városközpontban, a lakótelepeken, sőt Kiskanizsa jó részén is (3. ábra).

Nem mutatható ki tehát összefüggés az ipari üzemek elhelyezkedése, a beépítés módja és az ipari aktív keresők aránya között. Sőt a város funkcionális szerkezetének a sajátossága, hogy a fésűs, ill. családi házas beépítésű Kiskanizsán az ipari és építőipari keresők aránya meghaladja a városi átlagot (59,4%).

2. ábra. Az aktív szellemi keresők megoszlása Nagykanizsán, 1980
Distribution of intellectual active earners in Nagykanizsa, 1980

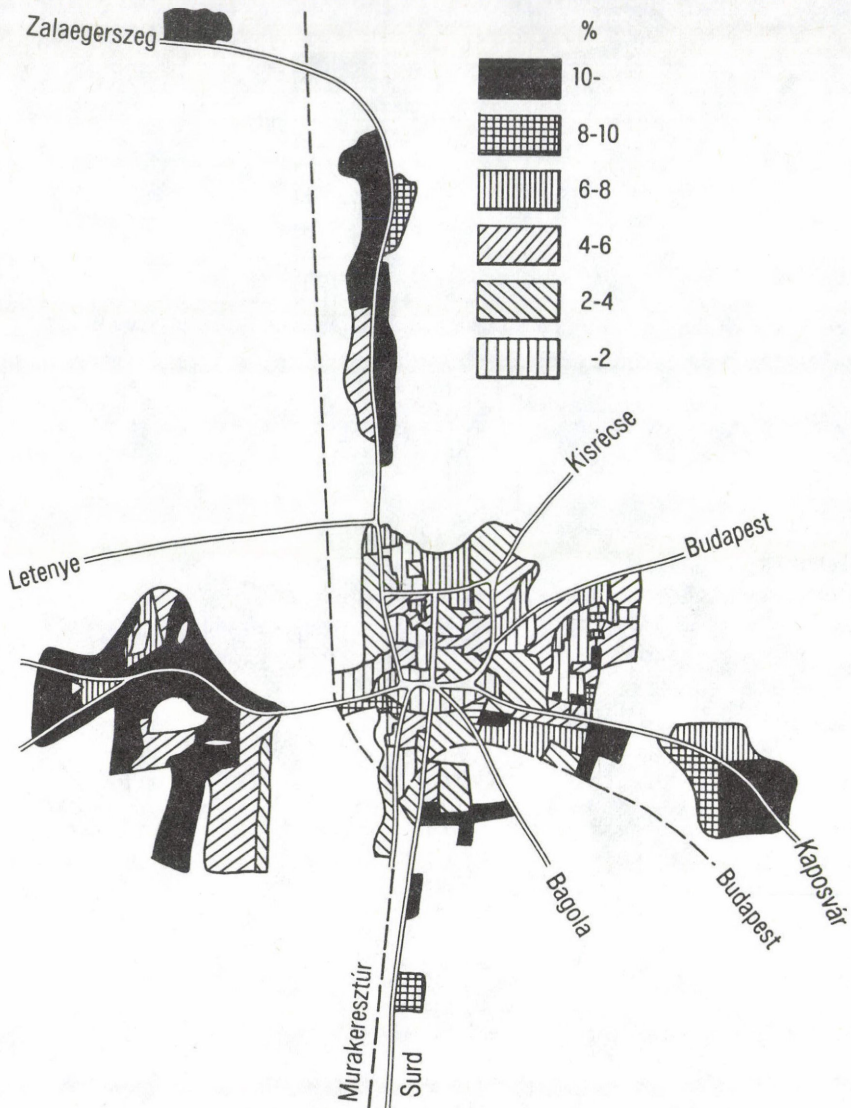
A mezőgazdasági keresők arányának és a zárt településen belüli elhelyezkedésének a vizsgálatával már közelebb jutunk Nagykanizsa funkcionális öveinek az elhatárolásához. Bizonyos törvényszerűséget mutat a mezőgazdasági aktív keresőknek a belterületen belüli megoszlása. Legkisebb az értéke a városközpontban (2% alatt), a belső lakóövből (2—4%), míg a külső városrészek felé ez az érték fokozatosan

3. ábra. Az ipari és építőipari keresők aránya Nagykanizsa belterületén, 1980

Proportion of active earners in industry and constructions in the inner area of Nagykanizsa, 1980

növekszik, s a külső lakóövezet nagyobb részén már a 10%-ot is meghaladja (4. ábra). Van összefüggés tehát a mezőgazdasági aktív keresők aránya és a beépítés módja között, hiszen az agrárszektorban dolgozók aránya 10% fölé csak a fésűs, vagy a családi házakkal lazán beépített külső városrészekben emelkedik. Ez az arány a 20%-ot azonban sehol sem éri el, így a kereső népesség foglalkozási szerkezetére alapján az egész belterület városiasnak tekinthető (LETTRICH E. 1968).

4. ábra. A mezőgazdasági keresők aránya Nagykanizsán, 1980

Proportion of agricultural earners in Nagykanizsa, 1980

Ugyanezt a képet kapjuk, ha a kisárutermelők és a kiskereskedők arányát vizsgáljuk meg a belterületen belül. Arányuk a külső lakóöbven a legmagasabb (5% feletti), de itt főleg kisárutermelők vannak, míg a kiskereskedők aránya a belső lakóöv egyes számlálókörzeteiben éri el az 5%-ot (Honvéd u., Báthory u., Rákóczi u. környéke).

A zárt település lakóhelyein folyó életet, a lakóhelyek külső megjelenését, valamint a telkek nagyságát és használatát döntően az aktív keresők foglalkozási szerkezete határozza meg (MENDÖL T. 1963). Napjainkban e fenti megállapítás a többszintes, tömbös beépítés elterjedése, az udvar és a kert hiánya, valamint az urbanizáció térhódítása miatt már egyre kevésbé mutatható ki. Ahhoz, hogy erről pontosabb képet kapjunk, az aktív keresők mellett figyelembe kell venni az inaktív keresők, ezen belül a nyugdíjasok számát is, hiszen ők - elsősorban a mezőgazdasági nyugdíjasok - megőrzik életformájukat. 1980-ban a város belterületén 464 mezőgazdasági inaktív kereső élt. Ha ehhez hozzászámítjuk az 1376 mezőgazdasági aktív keresőt, összesen 1840 főt kapunk, amely a zárt település aktív és inaktív keresőinek 5,4%-át jelenti. Megállapítható tehát, hogy a belterületi lakosság foglalkozási szerkezetében a mezőgazdaság nem meghatározó.

Hasonló jelenségeket mutattak ki az eddig elvégzett csekély számú funkcionális vizsgálatok Mohács, Székesfehérvár, Nyíregyháza, Kecskemét, Békéscsaba, Szolnok esetében is (ERDŐSI F.—LEHMANN A. 1974; MOLNÁR GY. 1975; GARAI L.—HÉCZEI B. 1976; ÁGÓ E.—WOLFÁRT M. 1977; BECSEI J. 1983; CSAPÓ T. 1987).

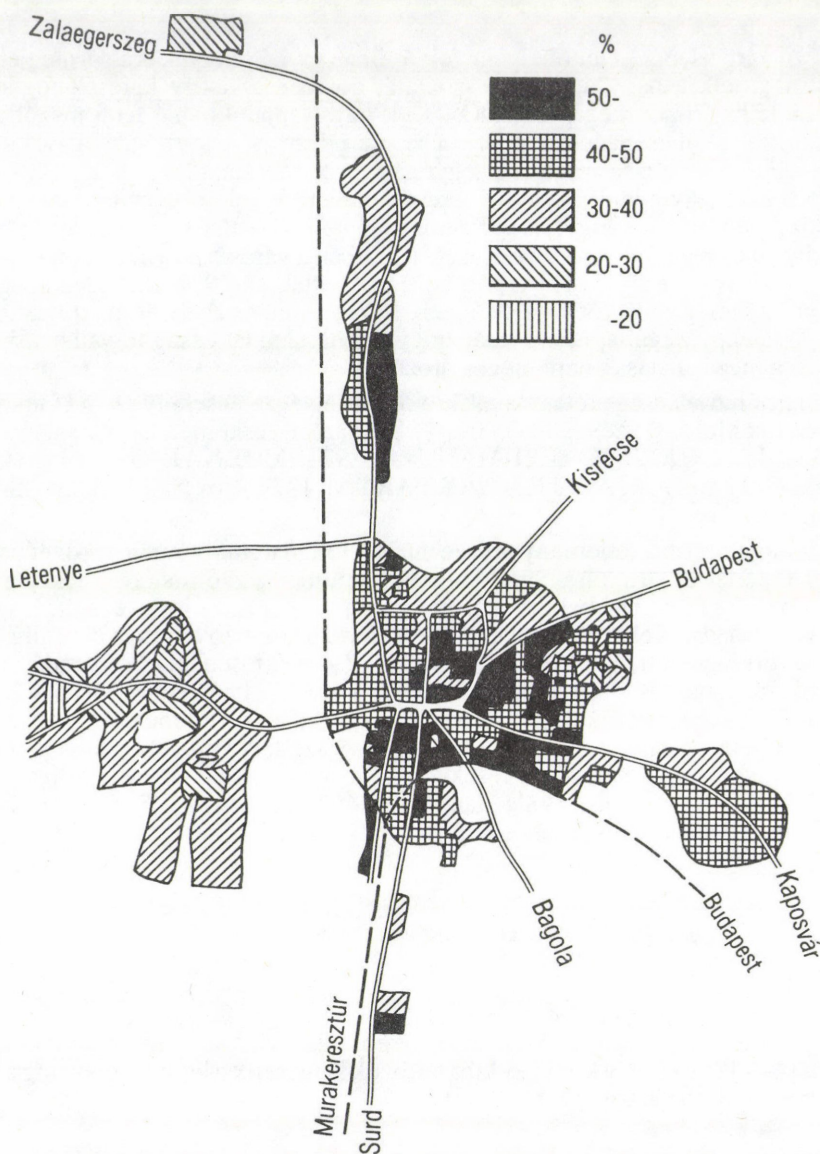
Napjainkban a tudományos és technikai forradalom nyomán bekövetkező gazdasági fejlődés és struktúraváltás, valamint az urbanizáció magával hozza a terciér szektorban foglalkoztatottak számának és arányának gyors növekedését. Így van ez Nagykanizsán is, ahol azonban a terciér szektorban dolgozók aránya még alig haladja meg az országos átlagot (1980-ban 37,7%) és jelentősen alatta marad a magyar városok átlagának (Budapest nélkül 51,9%). A város belterületén 1980-ban az egyéb ágazatok az aktív keresők 41,0%-át foglalkoztatták, a zárt településen belül azonban jelentős eltérések vannak az egyes városrészek között. A városközpontban és a belső lakóöv nagyrészen az aktív keresőknek több mint a fele az egyéb ágazatokban dolgozik, míg ez az arány a külső lakóövben 40% alatt marad (5. ábra). (Kivétel ez alól Palin és Sánc D-i része, ahol az arány 50% körüli.)

A lakosság korszerkezete

A lakosság korcsoportok szerinti megoszlását vizsgálva az adatokból kitűnik, hogy a 14—39 év közötti korcsoportba tartozók képviselik a legnagyobb, míg a 60—X évesek a legkisebb arányt (4. táblázat).

4. táblázat. A lakosság korcsoportok szerinti megoszlása Nagykanizsán 1980-ban, %

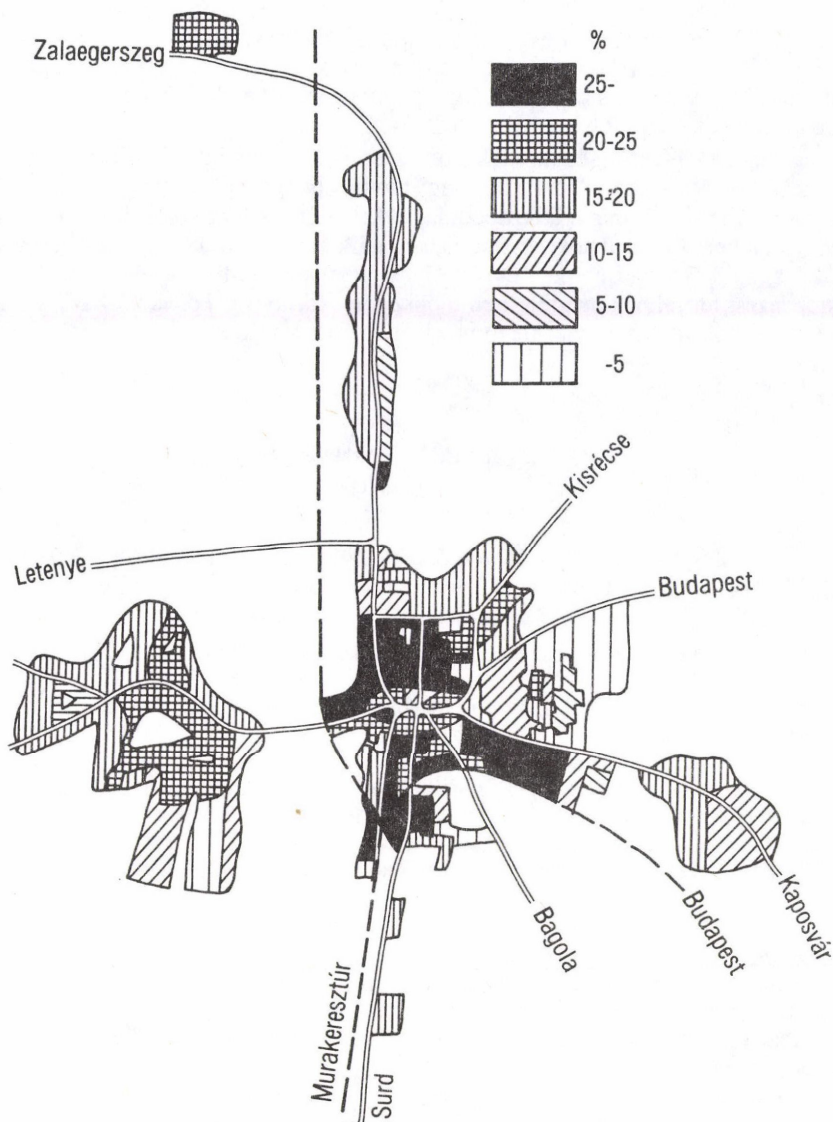
Terület	Életkor, év				
	0-14	15-39	40-59	60-X	Összesen
Belterület	24,0	38,6	23,6	13,8	100,0
Külterület	26,0	30,8	24,0	19,2	100,0
Keleti városrész	30,8	45,5	18,3	5,4	100,0
Város összesen:	24,1	38,3	23,6	14,0	100,0

5. ábra. Az egyéb ágazatokban dolgozó aktív keresők aránya Nagykanizsa belterületén, 1980
 Proportion of active earners in other sectors in the inner area of Nagykanizsa, 1980

Megfigyelhető, hogy Nagykanizsán a többi hasonló nagyságrendű városhoz képest a 60—X éves népesség aránya alacsony, mindössze 14,0%. A város tehát a korcsoportok megoszlását illetően fiatal, ami elsősorban a belterületére igaz.

A 60 év feletieknek a zárt településen belüli elhelyezkedésében azonban nagyfokú eltérések tapasztalhatók. Általában magas (20% feletti) a 60—X évesek

6. ábra. A 60 év feletti népesség aránya a belterületi összes népességből Nagykanizsán, 1980
 Proportion of population above 60 years in the total population of inner area in Nagykanizsa, 1980

aránya a városmagban és a belső lakóöbven. Ugyanilyen magas érték fordul még elő Korpaváron és Kiskanizsa belsőbb területein. A belső lakóöv egyes, többszintes társas, vagy családi házakkal beépített részein már 15% alá csökken, de a legalacsonyabb értéket a lakótelepeken éri el (6. ábra).

Egyértelmű összefüggés fedezhető fel a korcsoportok megoszlása, a beépítés

módja és a lakóházak építési éve, valamint állaga között. A 60—X évesek aránya a félig zárt földszintes, valamint a többszintes zárt beépítésű területeken magas. Ezzel szemben alacsony az idős korúak aránya mindenekelőtt a tömbös beépítésű lakótelepeken, az iker- és családi házas városrészekben.

Szoros az összefüggés az idős korúak aránya, valamint a lakóépületek kora és állaga között is. A fiatal, családi házas, vagy tömbös beépítésű lakótelepek népességének korösszetétele is fiatal, míg a felszabadulás előtt épült, jobbára földszintes, rossz állagú lakóházakkal beépült területeken minden harmadik ember idős korú (Katonarét, Magyar u., Rákóczi u., Vöröshadsereg u., Dózsa Gy. út környéke). Mivel ezeken a területeken a városrendezési terveknek megfelelően többszintes, tömbös beépítés várható, ezt a tény az itt élő idős korúaknak a szanalás utáni elhelyezésénél feltétlenül figyelembe kell majd venni.

A munkahelyek vizsgálata

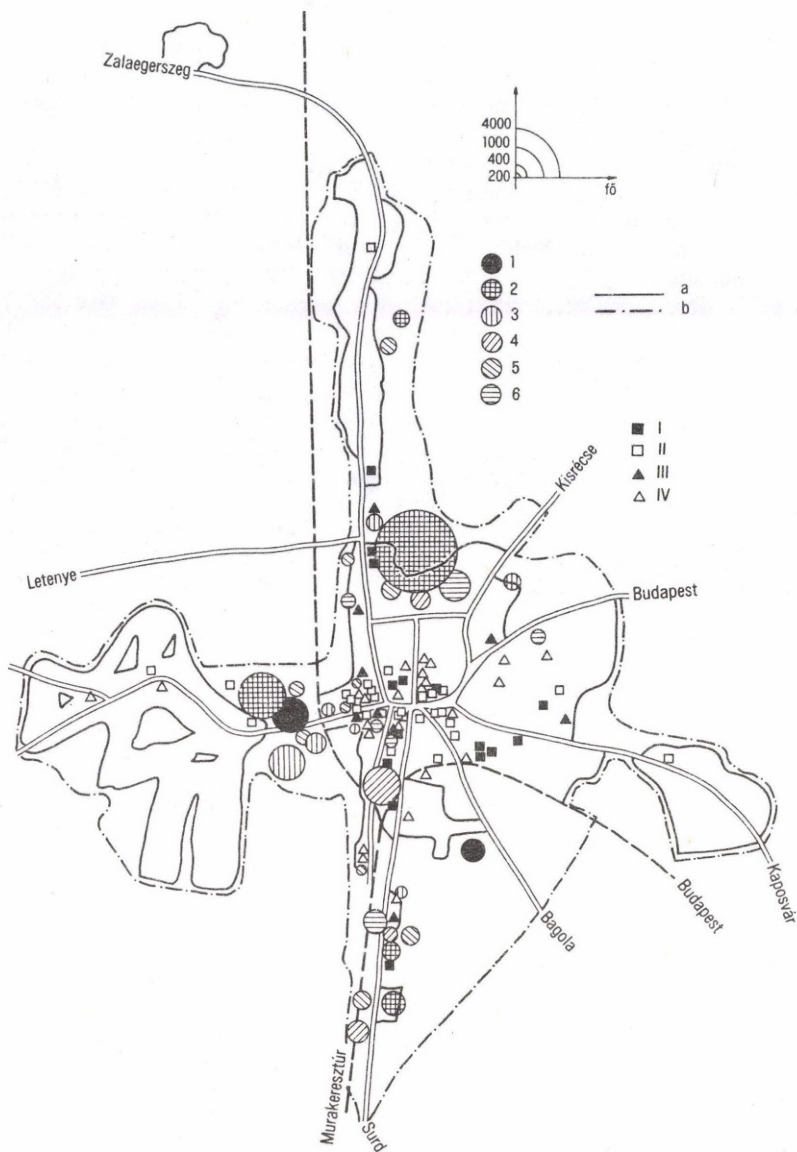
A településeket az ember és annak lakó-, ill. munkahelye alkotja (MENDÖL T. 1936). Mivel e megfogalmazás alapvetően nem módosult, így vizsgáljuk meg a következőkben a zárt településen lévő munkahelyek térbeli eloszlását.

A lakosság túlnyomó része helyben dolgozik, az eljárók száma nem számottevő (1028 fő). Jóval több a bejáró dolgozók száma, amely 1986-ban megközelítette a 10 ezer főt. Az aktív keresők többsége az iparban dolgozik, ezért érdemes megfigyelni a városban a jelentősebb ipari jellegű üzemek elhelyezkedését (7. ábra). A túlnyomórészt nehézipari üzemek a lakóterületektől területileg jól elkülönülve, a belső lakóövtől É-ra, Ny-ra és D-re található. Az ipari üzemek területi koncentrációja révén az első összefüggő iparterület már a századforduló környékén létrejött Nagykanizsán, D-en a vasút mentén. Ezt követte az 1930-as évektől kezdve a Ny-i iparterület kialakulása Nagy- és Kiskanizsa között, végül a felszabadulás után a belső lakóöv É-i részén jött létre ipari terület.

Az aktív keresők az iparon kívül az egyéb ágazatokban dolgoznak a legtöbben. Az igazgatási, egészségügyi, kulturális és a kereskedelmi intézmények már a felszabadulást megelőzően is a város központi részeiben helyezkedtek el. A felszabadulás óta tovább folytatódott a vállalatok igazgatási és szervezeti központjának a városközpontba történő koncentrálása, elszakadva ezzel a termelő tevékenységet folytató telephelyektől (7. ábra).

A különböző intézmények területi elhelyezkedésében bizonyos koncentráció fedezhető fel. Az igazgatási, igazságügyi és pénzügyi intézmények a Szabadság tér és a Lenin út mentén, a kulturális és oktatási intézmények a Vöröshadsereg úton, míg a kereskedelmi és egyéb vállalatok központjai inkább az Ady E. út és a Szabadság tér környékére koncentrálódtak. Az egészségügyi intézmények esetében hasonló koncentrálódás csak a kórház környékén figyelhető meg.

Jóval erősebb az állami kereskedelmi és vendéglátóipari egységeknek a városközpontba tömörülése. Különösen érvényes ez a speciális, ritkán jelentkező igényeket kielégítő állami üzletek esetében. Néhány kivételtől eltekintve az összes ilyen üzlet a Lenin út és az általa összefűzött tércsoportok körül található. A napi szükségletet kielégítő üzletek térbeli elhelyezkedése már arányosabb, azonban messze nem követi a népesség térbeli tömörülését. Egyes városrészekben alig található üzlet, így ott az

7. ábra. Az intézmények és a 100 főnél több dolgozót foglalkoztató ipari nagyüzemek térbeli elhelyezkedése, 1987. - 1 = bányászat; 2 = gépgyártás; 3. építő- és építőanyagipar; 4 = könnyűipar; 5 = élelmiszeripar; 6 = szolgáltatás, közlekedés. Intézmények: I = egészségügyi; II = igazgatási, igazságügyi, pénzügyi, távközlési; III = kereskedelmi és egyéb vállalatok központjai; IV = kulturális és oktatási; a = lakóterület határa; b = belterület határa

Spatial pattern of institutions and large industrial plants (above 100 workers), 1987. - 1 = mining; 2 = engineering; 3 = construction and building material industry; 5 = food industry; 6 = services and transportation. Institutions: I = health; II = administration, judicial, financial and telecommunication; III = centres of commercial and other enterprises; IV = cultural and educational; a = boundary of residential area; b = boundary of built-up area

alapellátás sem kielégítő (MAORT telep, Katonarét, Kiskanizsa egy része). A Keleti városrészben, ahol a város lakosságának a harmada él, az alapellátás nagyjából kielégítő, azonban ahhoz, hogy alközpont szerepkörét betöltse, jóval több speciális kereskedelmi egység nyitása szükséges.

A magánkereskedelem területi elhelyezkedése az állami szektornál jóval rugalmasabban követi a népesség térbeli tömörülését, az igények kielégítését. Ez annak ellenére igaz, hogy a magánüzletek, szolgáltató és vendéglátóipari egységek is a városmagban vannak a legsűrűbben, de számuk jelentős a belső lakóöv legnagyobb részén. Különösen nagy hiányt pótolnak a Keleti városrészben és a Magyar—Dózsa Gy.—Petőfi—Rozgonyi utcák által határolt területen. Sajnálatos azonban, hogy az állami és a magánkereskedelem térbeli összevetése után még mindig találunk az alapellátásban is hiányos területeket a városban. Ilyen a külső lakóöv legnagyobb része és a belső lakóövhöz tartozó Katonarét, valamint a régi MAORT telep.

A funkcionális jellegű városmonográfiák és szerkezeti vizsgálatok szerint a lakó- és a munkahely funkcionális és térbeli elkülönülésének a folyamata zajlik le Magyarországon, elsősorban a felszabadulás óta (WALLNER E. 1961; MENDÖL T. 1967; LETTRICHE. 1968, 1973; BECSEI J. 1973; TÓTH J. 1976). A vázolt folyamat Nagykanizsán is megfigyelhető, azonban a városban az ipari öv századforduló környéki kialakulásával a lakó- és munkahely térbeli elkülönülése már a felszabadulás előtt elkezdődött. Ez a tendencia azóta csak fokozódott, a különböző intézményeknek a városközpontba történő koncentrálódása révén, ahol napjainkra kialakult az első munkahelyi öv. Így jelenleg a városban funkcionálisan két - a városközpontban lévő első, de az ipari területen a második - munkahelyi övet különíthetünk el.

A lakó- és munkahely funkcionális és térbeli elválásának a folyamata nagy feladatot ró a belső közlekedésre. A városban belül közel harminc autóbuszjárat látja el a nagyra duzzadt forgalom lebonyolítását, amelynek több fő iránya van. Legnagyobb a forgalom a belső és a külső lakóöv, valamint az ipari terület viszonylatában, ezt követően a vasútállomás, az autóbuszállomás és az ipari öv között, végül számottevő a lakótelepekről és a külső lakóövből a városközpontba irányuló utasforgalom is.

Településszerkezet, beépítés

Bárhogy is változott a települések, s ezen belül a városok definíciója, a térbeliség valamilyen formában mindegyikben helyet kapott (MENDÖL T. 1963; LETTRICH E. 1963; ZOLTÁN Z. 1984). Így a funkciók, a népesség és a munkahelyek vizsgálata után el kell végezni a funkciókhoz tartozó térbeli objektumok, a létrehozott morfológiai képződmények - alaprajz, utcahálózat, beépítési mód, telekrend - tanulmányozását, végső soron pedig a településtest tagozódásának és szerkezetének a feltárását.

A városok alaprajzi kifejlődése hosszú folyamat eredménye, s többek között a természeti adottságok függvénye. A síksági város természetesen kerek térszíni formára törekszik. Ezzel együtt jár lapos volta és szétterületsége is. Mivel a városközpont egyben centripetális vonzóerő, a város eltérítő akadály hiányában gyűrűsen gyarapodik központja köré (PRINZ GY. 1922). Így nőtt faluból várossá pl. Kecskemét, amely egy, a sík terepen szabadon terjeszkedő kör alakú település (LETTRICH E. 1973).

Nagykanizsa alaprajzi fejlődése, s így településszerkezete is több sajátos vonással rendelkezik. A város két önálló településből fejlődött ki és szerkezetileg ma ikertelepülés. A két telep - Kis- és Nagykanizsa - közötti versengésből Nagykanizsa került ki győztesen a XVIII. sz. folyamán, ezért a ma már egy út mentén összenőtt ikertelepülés egymástól teljesen eltérő szerkezetet mutat.

A városszerkezet másik meghatározó sajátossága a hajdani mocsárvilág és a Principális-csatorna, amelyek meghatározták a település horizontális terjeszkedésének az irányát.

Az ősi vártól K-re elterülő egykori váraljai telepből az odavezető utak mentén alakult ki Nagykanizsa, mely a természetes akadály miatt csak É, D és K felé tudott terjeszkedni, emiatt a városmag elhelyezkedése excentrikus, hiszen a település peremén található. A városmag az átkelőhelyhez összefutó utak találkozásánál alakult ki. Az öt útvonal mentén kezdetben csáposan fejlődő város központja az útvonalak villás, háromszögű találkozásánál kialakult tércsoportok köré tömörült. A fejlődés során a terek és az azokat felfűző főút mentén épültek a teljes várost és vonzáskörzetét kiszolgáló közintézmények. Ez a terület a XIX. sz. közepe óta jelentősen kibővült, részint a vasút vonzó hatása, részint a csápszerű növekedést felváltó belső telekosztódások és új utcák nyitása révén (CSAPÓ T. 1987).

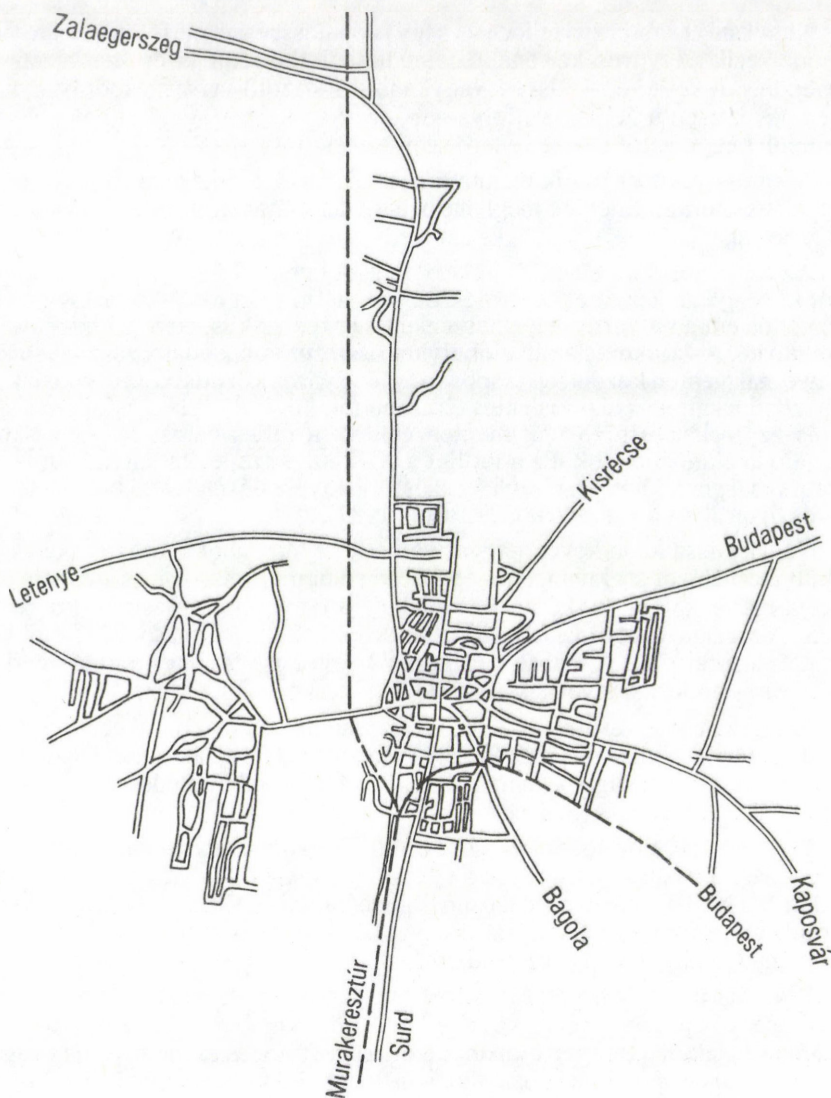
Nagykanizsa azon kevés magyar városok egyike, ahol a törökök után spontán kialakult utcahálózat csaknem teljes egészében megmaradt. A város utcahálózatának az alapja már a XVIII. sz. közepére kialakult, a tereknél csápszerűen kiágazó utak mentén. A szétágazó útvonalak közötti területek a XIX. sz. második felétől kezdve sakktablás alaprajzúak. A szabályos alaprajz kifejlődése részint spontán, részint - az 1870-es városrendezési elveknek megfelelően - tervszerűen történt.

A nagykanizsai városrész újabb, a felszabadulás utáni terjeszkedése is egyenes, derékszögű utcák nyitásával történt, ezért a városrész alaprajzára a szétágazó főutaktól eltekintve, a szabályosság a jellemző, amely a város továbbfejlődése és közlekedése szempontjából szerencsés (8. ábra).

Teljesen más kifejlődésű és szerkezetű Kiskanizsa alaprajza. A XVII. sz.-tól kezdve a három besűrűségi mag az egykori irtások és dűlőutak mentén összekapcsolódott és a XVIII. sz.-tól halmazosan fejlődött tovább. Kiskanizsa is megőrizte ősi, agrárfunkciójából fakadó alaprajzát, csupán DK-i része gyarapodott a felszabadulás után néhány szabályos vonalvezetésű utcával.

1945 óta a város népessége közel megduplázódott, s ezzel párhuzamosan a lakásállomány is jelentősen megnövekedett. Ez önmagában még nem okozott volna morfológia átalakulást, hiszen csupán mennyiségi változás ezt nem vonja maga után. A mennyiségi gyarapodás azonban olyan nagymértékű volt, amellyel a hagyományos építészeti mód már nem tudott megbirkózni, ezért szükségszerűen végbement az építészeti technikai, műszaki, technológiai fejlődése. Azaz létrejött a nagyarányú, többszintes tömbös beépítés feltétele, amely már minőségi változást jelentett. A modern technológia térhódítása következtében teljesen új morfológiai formaelemek jöttek létre (lakótelep, ABC áruház, szolgáltatóház, autóbusszpályaudvar), amelyek jobban megváltoztatták néhány évtized alatt a város arculatát, mint az előző évszázadok együttvéve.

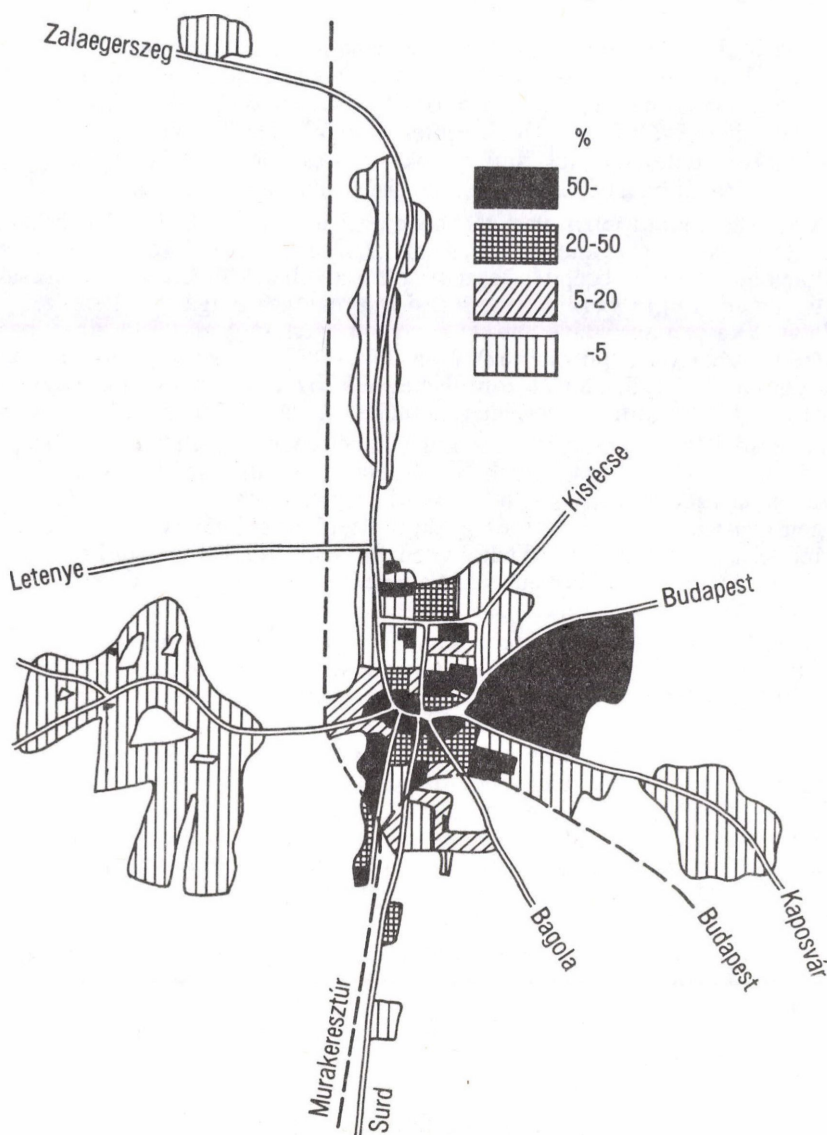
Az új formaelemek közül a lakótelep okozta a legnagyobb változást. Hatására megnőtt az emeletes épületek száma és aránya. Míg 1935-ben mintegy 130 db emeletes épület volt a városban, az összépületek 3,1%-a, addig 1980-ban már 415 db többszintes épület állt, ami az épületek 7,8%-a. A zárt településen belüli arányuk az

8. ábra. Nagykanizsa utcahálózata, 1986

Street network of Nagykanizsa, 1986

új lakótelepeken a legmagasabb (100,0%), de jelentős a történelmi városrészben is, ahol arányuk többnyire 50% feletti (9. ábra). A városrész körülvevő belső lakóövezetben - főleg annak D-i részén - ez az arány még 20-50%, ám a központtól távolodva előbb 20% alá esik, majd a régi, belső, elavult városrészekben, ill. a külső lakóövezetben már az 5%-ot sem éri el. (Sőt, egyes népszámlálási körzetekben - pl. Kiskanizsán - nincs is emeletes épület!)

9. ábra. Az emeletes épületek aránya Nagykanizsa belterületén, 1980
 Proportion of multistorey buildings in the inner area of Nagykanizsa, 1980

A lakótelep mint új formaelem elterjedése által bekövetkezett másik morfológiai változás a település vertikális szintjének a megnövekedése volt. A vertikális növekedés elsősorban a K-i és az É-i városrészekben számottevő a középmagas és a magas beépítés megjelenése következtében. Míg a második világháború előtt még a városmagnak volt a legmagasabb vertikális szintje, addig ez napjainkra a belső lakóöv peremére került. A történelmi városmagot többnyire 1-3 emeletes épületek alkotják.

A városok morfológiáját több más tényező mellett a beépítési mód határozza meg. A Nagykanizsára jellemző beépítési módok vizsgálatából kitűnik, hogy a városban a Magyarországon előforduló legtöbb beépítési mód megtalálható, s így a település arculata igen változatos. A beépítési módok elhelyezkedésében bizonyos törvényszerűség fedezhető fel, aminek okai a város történetében, szerepkörének változásaiban, továbbá a népesség foglalkozási struktúrájában keresendők.

A városközpont többszintes, zárt beépítésű, amely a Béke és a Vöröshadsereg útja mentén messzebbre is kiterjed (10. ábra). A városmagot először a zárt földszintes (régén kispolgári sorház) beépítés veszi körkörös alakban körül, amely D-en csaknem a vasútig terjed. Legjobban ez a terület őrzi a hajdani polgár- és kereskedőváros hangulatát. A városmagtól távolabb ezt É-on homogén, félig zárt földszintes beépítés követi (régén hézagos kispolgári ház). Ilyen a MAORT telepen a vasútvonal mentén, ill. a kaposvári út egyik oldalán fordul még elő. Ezek a városrészek Nagykanizsa legelavultabb lakásállományú területei, szanalásuk, vagy átépítésük elkerülhetetlen.

A belső lakóöv peremén és a külső lakóövben a családi házas beépítés a jellemző. Napjainkban a títustervek bővülésének, valamint az előírások szigorának az enyhülése következtében egyre több egyedi, vagy módosított títustervű családi ház épül, igen gyakran többszintesek és gyakori a tetőtérbeépítés is. A lakóházakhoz - leginkább Kiskanizsán és a külső lakóövben - állat tartására, vagy zöldség-gyümölcs termesztésre alkalmas telkek is tartoznak, jelezve, hogy az itt lakó népesség zöme kétlaki.

Az eddig említett területek közül morfológiailag a külső lakóöv változott meg a legjobban. Itt még az 1960-as években is a fésűs beépítés uralkodott. Ezt váltotta (vagy váltja) fel a közeljövőben a családi és társasházak elterjedése. A fésűs beépítés ma már csak szórványosan fordul elő a külső lakóöv egyes területein.

Az 1960-as években jelent meg, s azóta nagy területre terjedt ki a tömbös beépítés. Mivel a városnak volt és megmaradt a történelmi városmagja, így nem volt szükség új városközpont építésére, ezért a tömbös beépítés Nagykanizsa K-i, É-i peremére, valamint a belső lakóöv néhány nagyobb telektömbjének a belsejébe került. A társas- és ikerházas beépítési módnak még kicsi a jelentősége. Szórványként található belőle a belső lakóövben (így a Katonarét K-i szélén, a MAORT telep néhány utcájában), valamint a Korvin O. u., Jókai M. u. és az Erkel F. út környékén.

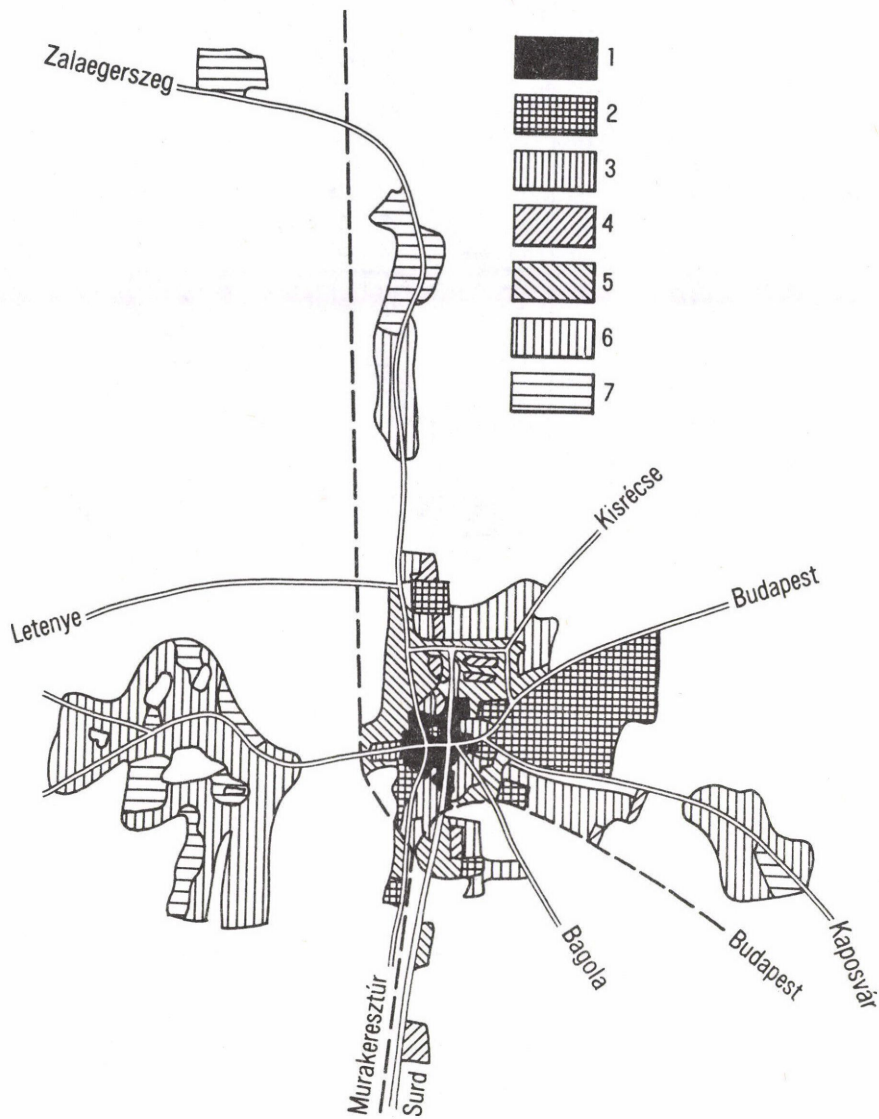
A tendencia az, hogy a jövőben a beépítési módok száma csökkenni fog. El fog tűnni a félig zárt földszintes és a fésűs beépítés, s helyüket a családi, a tömbös, vagy a társasház foglalta majd el. Remélhetőleg az ily módon bekövetkező formai változások nem teszik majd homogénné és sablonossá a városképet.

Funkcionális morfológia

A település funkcióinak, a népesség térbeli eloszlásának, s az arculat elemeinek a feltárása után mód nyílik az ezek együttes eredőjeként létrejött funkcionális övezetek elkülönítésére és vizsgálatára.

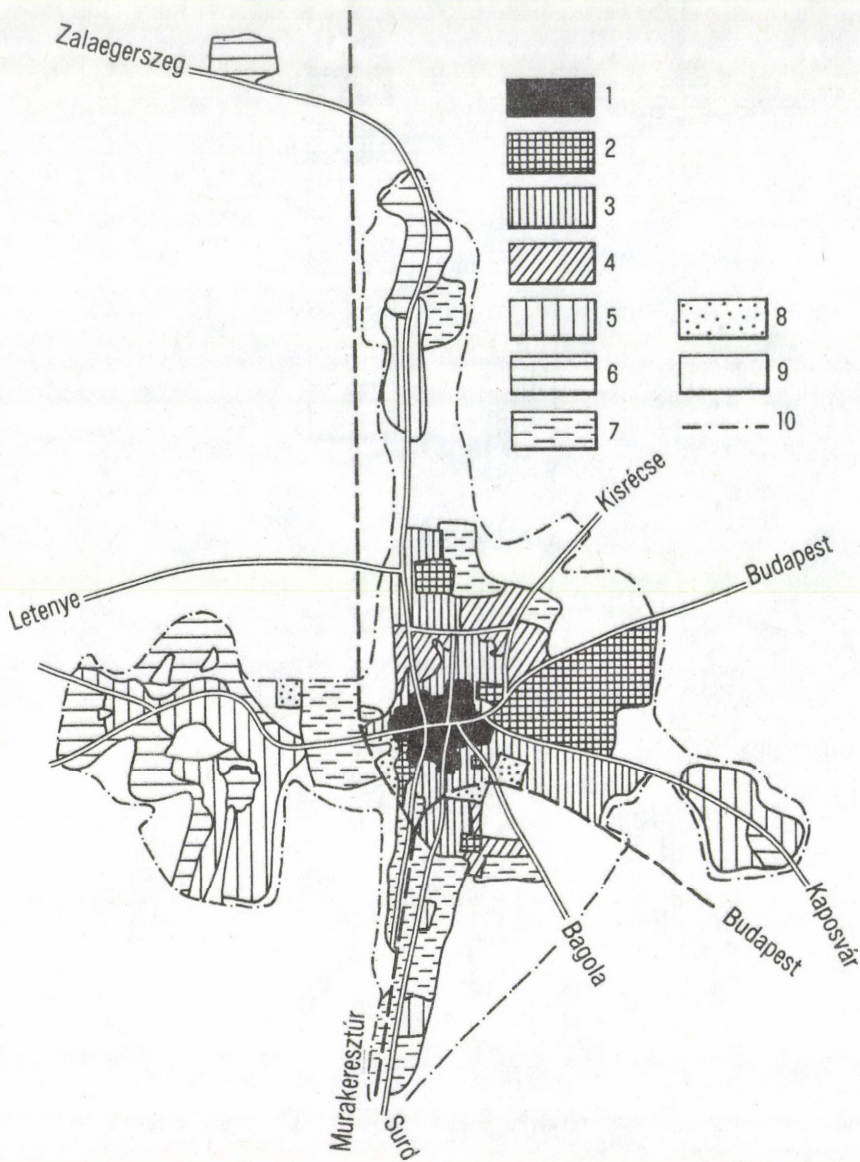
Minden város lelke, arculatának meghatározója, pezsgő életének legfőbb színtere a városmag. Nagykanizsa városmagját, hasonlóan a legtöbb hozzá hasonló nagyságrendű és funkciójú központhoz, az alábbi jegyek jellemzik:

- a népsűrűség magas, de stagnál, sőt csökkenő tendenciájú;

10. ábra. Beépítési módok Nagykanizsán, 1987. - 1 = zárt sorú többszintes; 2 = tömbös; 3 = zárt sorú földszintes; 4 = társas- és ikerházas; 5 = félig zárt földszintes; 6 = családi házas; 7 = fésűs

Settlement morphological types of Nagykanizsa, 1987. - 1 = terraced multistorey houses; 2 = blocks of flats; 3 = terraced single storey houses; 4 = semidetached houses; 5 = semidetached single storey houses; 6 = family houses; 7 = zig-zag pattern

11. ábra. Funkcionális övezetek Nagykanizsán, 1987. — 1 = városmag; 2 = belső lakóövi tömbös része; 3 = városias része; 4 = falusias része; 5 = külső lakóövi városias része; 6 = falusias része; 7 = ipari öv; 8 = egészségügyi és üdülő övezet; 9 = beépítetlen egyéb terület; 10 = belterület határa

Functional zones in Nagykanizsa, 1987. — 1 = town core; 2 = blocks of the inner residential zone; 3 = urban and; 4 = rural part of the inner residential zone; 5 = urban and; 6 = rural part of the outer residential zone; 7 = industrial zone; 8 = health and recreation zone; 9 = undeveloped other area; 10 = boundary of inner area

- a foglalkozási szerkezet urbánus;
- a beépítettség zárt és középmagas;
- itt helyezkednek el a várost és a vonzáskörzetét ellátó, központi funkciójú intézmények és kereskedelmi egységek.

Az eddigi vizsgálatok alapján Nagykanizsa városmagja egyértelműen behatárolható, azonban a fent említett jegyek kisebb-nagyobb eltérései alapján nem teljesen homogén, s így részekre bontható. A Szabadság tér környékén a népsűrűség kisebb, s legnagyobb számban itt található az igazgatási és igazságügyi intézmények. A Lenin út a piaccal együtt a város kereskedelmi életének az igazi központja. A település legnagyobb, speciális igényeit kielégítő üzletei vannak itt. Végül joggal nevezhetjük iskolai negyednek a Vöröshadsereg u.—Rozgonyi u. környékét.

A városmag kiterjedése a második világháború előtti állapotokhoz képest jelentősen megnőtt, elsősorban K és Ny felé, így az ma már kiterjed a Széchenyi tér környékére is a számos központi szerepkörű intézmény idekerülése következtében (11. ábra).

Szerkezetileg jó helyen (a Szabadság tér mögött) épült fel az új autóbuszpályaudvar. Funkcionális vonzása következtében környékén egyre-másra létesülnek üzletek, így ma már ez a terület is a városmag része. A Lenin út környéke funkcionálisan már joggal nevezhető az első munkahelyi övnek, amely minden bizonnyal a közeljövőben magába foglalja a városközpont egészét is.

A városmag körül helyezkedik el a belső lakóöv, amely területileg a legnagyobb az övek közül. Magas népsűrűség, városias foglalkozási szerkezet és kevés, csak helyi funkciót betöltő munkahely jellemzi. A belső lakóöv elsősorban morfológiai szempontból nem egységes, így kisebb részekre tagolható. Közvetlenül a városközpont körül van a lakóöv legvárosiasabb része. Itt a lakók foglalkozási szerkezete és a népsűrűség is olyan, mint a központban. A beépítés még zárt, de többnyire már földszintes, kivétel ez alól a Katonarét családiházak területe. Közintézmények erre már alig találhatóak, az itt lévő üzletek pedig csak a helyi, mindennapi igényeket elégítik ki.

A belső lakóöv falusias része fokozatosan egyre kisebb területre szorul vissza, ma már csak a Magyar u., a Dózsa u. és a Petőfi út környékén jellemző. Itt a népsűrűség általában 3 ezer fő/km² alatt van, amit többek között a horizontális zártság megszűnése magyaráz, hiszen ezeken a területeken a beépítés hézagos, földszintes. A foglalkozási szerkezet igen urbánus, az ipari dolgozók aránya a legmagasabbak közé tartozik a városban, ugyanakkor kevés a szellemi foglalkozású kereső. Közintézmények már nincsenek a városrészben és kevés az alapellátást biztosító üzlet is. A házak, a lakások elavultak, lakóik 1/3-a 60 évesnél idősebb, mindezek következtében ezek a körzetek a város legproblematisabb részei.

Az egyre nagyobb teret hódító lakótelepek alkotják a belső lakóöv tömbös részét. A népsűrűség az övezetek közül itt a legmagasabb, a foglalkozási szerkezet is városias, megközelítően annyira, mint a városmagban. A K-i városrész szerkezetileg jól kapcsolódik a városhoz, annak nem izolált része, de további bővítése nem célszerű. Az alapellátás a lakótelepeken megfelelő, de a ritkán jelentkező igények helyben történő kielégítése érdekében alközpontot kell létrehozni, ezt a kisvárosnyi népesség-szám mindenképpen indokolja.

Az ipari területek szerkezetileg jól kapcsolódnak a városhoz. Funkcionális elkülönülésük a lakóterülettől már a századforduló óta megfigyelhető. A D-i ipari területen néhány kisebb lakótelep található, felszámolásuk célszerű lenne. Az ipari öv

közlekedésföldrajzi elhelyezkedése kedvező, s ez azért nagyon fontos, mivel ezek a területek a város legforgalmasabb részei.

Nagykanizsa pihenő-üdülő övezete részint szétszórta, a belső lakóövben található, mint a Kemping, a Sétakert és a különböző sportpályák környéke. A várostesttől elég távol, a Sánctól K-re van a Csónakázó-tó és az Alsóvárosi erdő. Távolsága ellenére, megfelelő infrastrukturális fejlesztéssel és a városi ember igényelte szolgáltatás biztosításával rekreációs funkcióját képes lesz betölteni.

A belső várostesten kívül, lazán helyezkedik el a külső lakóöv, amely a következő, egymástól különálló városrészeket foglalja magába: Kiskanizsa, Korparvár, Palin, Sánc. Közös jellemzőjük, hogy kizárólagosan csak lakófunkciót töltenek be, néhány alapvető szükségletet kielégítő üzleten kívül más nem is található itt.

Érdekes a lakosság foglalkozási szerkezete. Igen magas az ipari dolgozók aránya (általában 50%, igen gyakran 60% feletti). Ugyanakkor magas a mezőgazdasági aktív keresők aránya is, ami a terület legnagyobb részén a 10%-ot is meghaladja. A szerkezet jóval városiasabb tehát, mint sok más, főleg alföldi város külső lakóöve, ugyanakkor messze elmarad a tercier szektorban dolgozók számaránya a városi átlagtól.

A külső lakóöv a magánépítkezések legfőbb színtere a városban. Legnagyobb részére a családi házak a jellemzők, de előfordul még a fésűs beépítés is. Népsűrűsége alazább beépítés következtében a városban a legalacsonyabb, általában 1-3 ezer fő/km², de előfordul ennél kisebb érték is.

IRODALOM

- ÁGÓ E.—WOLFÁRT M. 1977. Kecskemét belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. - Ter. Stat. 27. 3. pp. 98-100.
- BECSEI J. 1978. Az alföldi mezővárosok szerkezetének átalakulása. - Földr. Közl. 21. pp. 37-67.
- BECSEI J. 1983. Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. - Akadémiai Kiadó Budapest, 265 p.
- CSAPÓ T. 1987a. Szolnok és külterületének településmorfológiája. - Doktori disszertáció, JATE Szeged.
- CSAPÓ T. 1987b. Nagykanizsa beépülésének horizontális kifejlődése. - Kézirat, pp. 23-31.
- ERDŐSI F.—LEHMANN A. 1974. Mohács földrajza. - Városi Tanács VB. Műv. Oszt. Mohács, 501 p.
- GARAI L-NÉ—HÉCZEI B-NÉ 1976. Nyfregyháza belső tagozódásának a vizsgálata. - Ter. Stat. 26. 2. pp. 87-98.
- LETTRICH E. 1968a. Kecskemét és tanyavilága. - Földr. Tanulm. 9. Akadémiai Kiadó, Budapest. 126 p.
- LETTRICH E. 1968b. Az Alföld tanyai települései és gazdálkodási rendszere. - Földr. Közl. 11. pp. 21-39.
- LETTRICH E. 1973. Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. - Földr. Közl. 16. 1. pp. 1-17.
- LITS J.-NÉ 1977. Szolnok belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. - Ter. Stat. 27. pp. 295-305.
- MENDÖL T. 1936. Alföldi városaink morfológiája. - Közl. a Debreceni Tud. Egyet. Földr. Int.-ből, Debrecen, 78 p.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. - Akadémia Kiadó, Budapest, 567 p.
- MENDÖL T. 1970. Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeinek osztályozása és elhatárolása kérdéseiben. - Földr. Ért. 16. 1. pp. 107-118.

- MOLNÁR GY. 1975. Székesfehérvár népességének városrészenkénti főbb jellemzői és alapvető ellátottsága. - Ter. Stat. 25. 1. pp. 36-54.
- PÁLMAI M. 1955. A Szegedi városlaprajz morfológiája. - Földr. Ért. 4. 2. pp. 225-241.
- PRINZ GY. 1922. Magyarország településformái. - Magyar Földrajzi Értekezések III. Budapest, 11 p.
- TÓTH J. 1977. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. - Földr. Tanulm. 14. Budapest, 142 p.
- WALLNER E. 1961. Dunaföldvár településtérképe. - Földr. Ért. 10. 1. pp. 67-97.
- ZOLTÁN Z. 1988. A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete. - Tankönyvkiadó, Budapest, 344 p.

A FUNCTIONAL MORPHOLOGY OF NAGYKANIZSA

by *T. Csapó*

S u m m a r y

In the paper the interactions between function and morphology are investigated in Nagykanizsa, a town of medium size in Western Transdanubia. In addition to the analysis of population dynamics, the location of population within the town, the distribution of population density, age groups and occupational structure in the inner area are also treated. The study is based on the smallest areal units with data, the census tracts of 1980 and the results are tabulated.

Analyses are presented on the spatial allocation of employment, the development of settlement pattern and the present morphology.

The main statements are the following:

- As a consequence of the minimal function and population of outskirts, these areas exert no influence on the functional morphology of the town.
- The town has an urban occupational structure, but it is more backward than in other towns of similar function and size.
- As far as the distribution of age groups is concerned, it is a youthful settlement, particularly in the new housing estates, however, in the reclamation of outdated parts near the centre the high proportion of elderly people has to be taken into account.
- Employment is rather concentrated. Industrial zones are distinct and medium- and high-level institutions are concentrated in the town core.
- The morphology of Nagykanizsa is of urban nature, indicated first of all by the vertical extension of houses and terraces in the centre and in the inner residential zone.
- Functionally, the Nagykanizsa part is the centre of the twin-settlement, where the well-developed town core is encircled by the inner residential zone and industrial areas. The outer zone is of scattered spatial appearance, isolated from the inner parts and located at considerable distance from them.

Translated by D. LÓCZY